

EGYHÁZAK ÉS VALLÁSOK KULTURÁLIS DIMENZIÓI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Közép-Európa, vagy hozzá hasonlóan Kelet-Közép-Európa vagy Kelet-Európa nem egyértelmű fogalmak. Megkívánják jelentésük pontosítását, illetve annak tudomásul vételét, hogy értelmezésük nemcsak koronként és területenként, hanem diszciplinánként is változik. Egyértelmű volt ugyanakkor, hogy a második világháború utáni években a vasfüggönnyel kettévágott Európában Nyugat- és Kelet-Európáról beszéljünk. Napjainkban, a szocializmus bukása, 1989/1990 után a Közép-Európa-gondolat reneszánszát éljük. Hasonlóan értelmezni és indokolni kell a Middle-Europe fogalom bevezetését és használatát.

A magyar történész Szűcs Jenő „három Európáról” beszél tanulmányában: Nyugat-, Kelet- és Kelet-Közép-Európáról. Ez utóbbi nehezen és pontatlanul körülhatárolható területe alatt elsősorban a lengyelek, csehek és a magyarok által meghatározott régiót érti. Kiemeli, hogy e térség különbözik mind Nyugattól, mind pedig Kelettől, jóllehet – főleg az elsőhöz – erős szálak kötik. Ennek jórészt egyház- és vallástörténeti okai vannak. Előadásomban ezekről szeretnék röviden szólni.

Közép-Európa egyháztörténetének és kultúrájának leglényegesebb kérdései a térség feudális államainak megalakulásával, s krisztianizációjával vannak összefüggésben. Közép-Európa egyik fontos sajátossága, hogy a nyugati és a keleti kereszténység, a latin és a görög rítus, valamint történetének egyes szakaszaiban az iszlám találkozási pontján és érintkezési zónájában fekszik. A térség középkori története (5-10. század) a nyugati kereszténység dinamikus Keletre nyomulásának története, az ezzel járó vallási és világi kultúra keletre terjedésével együtt.

Az Elbától és a Dunától keletre valamint északra élő szláv és nem-szláv népek keresztény hitre térítése már a német/frank területről indult ki a 10-14. században, s fejeződött be jórészt német egyházi részvétellel. A keresztény hitre tért népek az új vallással és az egyházszervezettel együtt átvették a korabeli nyugati civilizáció alapvető struktúráját, és számos elemét is. Ezek között fontos a nyugati szerzetesség, Szent Benedek regulája alapján, amely mintául szolgálhatott a kisebb-nagyobb közösségek szabályozott együttélésére. Ez a regula kihangsúlyozta az értelmes emberi munka és a személyiség értékét (jelmondata: ora et labora).

A latin rítusú kereszténység ebben a térségben találkozott a Bizánc felől kiinduló térítési törekvéssel. Fontos politikai kérdés volt tehát, hogy az új keresztény népek és egyházak mely ritust követik, s mely egyházi főhatalom alá helyezik magukat ezáltal. A térség államalkotó népei (cseh, lengyel, magyar, észt, lett, litván)

a 10-14. században a nyugati kereszténységhez csatlakoztak. A 15. századra térségünk a nyugati kereszténység és civilizáció részét alkotta.

A protestantizmus megjelenése a Közép-Európában megosztottságot, s a 16-17. században a felekezetek küzdelmét hozta. Nem változtatta meg azonban a térség kulturális keretét. A két nyugati keresztény irányzat viszonya azonban, Közép-Európában általában kiegyensúlyozottabb volt, mint a nyugat-európai államokban. Hozzájuk társult még több új protestáns felekezet (pl. antitrinitáriusok/unitáriusok Erdélyben) és a zsidó egyház is. A 16. századtól Közép-Európa a nyugati keresztény egyházaknak valóságos mozaikképét mutatta. A nem keresztény vallások mellett (zsidó, iszlám) feltűnnek a régióban a keleti keresztények is. A 16-18. század a török hódoltság határainak kiterjesztése következtében a nyugati kereszténység átmeneti visszaszorulását hozza Közép-Európa államaiban (Magyarország, Horvátország). A zsidók nagyszámú újkori jelenléte és szerepe a térség társadalmában közép-európai sajátosságnak tűnik.

A meginduló ellenreformációs, katolikus restaurációs törekvések végül mindenütt a katolicizmus megerősödéséhez vezettek. Csehországban erőszakkal, Magyarországon, de különösen Lengyelországban és Litvániában inkább békésen. Magyarország középső része a protestantizmus megjelenésével párhuzamosan török megszállás alá került. Ez volt az iszlám legtávolabbi nyugati kiterjedése. E történelmi szituációban alakult ki és eresztett mély gyökereket az a gondolat, hogy a magyar nép a zsidókhoz hasonlóan választott nép, s feladata a kereszténység védelme az iszlámmal szemben. A két világháború között pedig úgy fogalmazták újra történelmi szerepüket Közép-Európa államai, hogy ők a Nyugat védőbástyái a keletről jövő bolsevizmus feltartóztatásában.

Magyarországnak a török alóli felszabadítása után (1686) a középkori helyzet állt vissza: az ország déli és keleti határa jelentette ismét a latin és a bizánci rítus, valamint az iszlám közötti határt. Annyi változás történt, hogy amíg a középkorban a határ magyar oldalán magyar nyelvű és kulturájú nép élt, addig a 18. században ez már csak részben volt így a Habsburg udvar telepítési politikájának következtében. Főleg katolikus (kisebb részt protestáns) németek, szlovákok, valamint ortodox szerbek, románok és sok más nemzetiség talált itt új hazára a kincstári telepítések révén. Dél-Magyarország soknemzetiségű volta a 20. században nagyon lényeges történelmi/politikai kérdéssé vált. Változott a hatalmi politikai helyzet is: a középkorban független Magyarország viszonylagos önállósággal a nagy Habsburg birodalom részeként jelenik meg.

Egy erős német kulturális befolyás és német tömegek Keletre költözése jelenti még Közép-Európa középkori és újkori történetének újabb jellemző sajátosságát. A balti államok, Lengyelország és Magyarország területére – és még keletebbre – költöző telepések magukkal hozták mindennapi kultúrájukat, vallásukat, papjukat, esetleg szülőhelyük kegytárgyait is. Ilymódon új kultuszok kerültek Közép-Európa-ba, addig ismeretlen szentek tisztelete került be a Kárpát-medencébe, új búcsújáró helyek keletkeztek. Ezt a kultuszfiliációt főleg a németek közvetítették. Ugyanakkor e telepítések révén egy más munka- és eszköz-kultúra is meghonosodott e tájon.

A latin és a keleti rítus találkozási övezetében tipikus közép-európai jelenség a Rómával unióra lépett ortodox egyház, a görög katolikus egyház. Ennek előmozdítói a jezsuiták voltak. Munkájuk eredményeképp a 16. században (1596) a Lengyelország keleti részén élő ukránok és fehéroroszek egy része, a 17. században Magyarország északkeleti megyéiben (a mai Kárpátalján, Ukrajna része) a ruszinok, a 17. században (1698) pedig Észak-Erdély románjai csatlakoztak a katolikus egyházhoz. Ezek az uniált egyházak megtartották önálló egyházkormányzatukat, keleti szertartásaikat és liturgikus nyelvüket. E lépés egy erős nyugati ráhatás csatornája lett. A görög katolikus egyház máig létezik, csupán Lengyelország 1772. évi felosztásakor szüntette meg az orosz ortodox egyház az uralma alá került egyesült keleti szertartásúak önállóságát, visszakényszerítve őket az ortodox egyházba. Ezt tette később az említett területeket megszálló Szovjet-Orosz hatalom is, valamint Csehszlovákia és Románia, mint szocialista vazallus állam. E kényszerintézkedés sok helyen nem az ortodoxiába való beolvadáshoz, hanem ellenhatásként a görög rítusúak latinizálódásához vezetett. Az ilyen lépések következtében a 18-20. század a nyugati kereszténység visszaszorulása, a keleti kereszténység térnyerésének időszaka térségünkben. Az 1980-90-es évek forradalmi változásai után a görög katolikus egyházak újrászerveződnek az említett államokban.

A 20. század első felében Kelet előnyomulása folytatódott. Magyarország az első világháborút követően elveszítette keleti területeit. Lényegesen nagyobb területet, mint amennyit az ország területének meghagytak. Az észak-keleti magyar megyéket (Kárpátalja) 1920-ban Csehszlovákiához kapcsolták, majd ezeket a részeket 1944-ben a szovjet Vörös Hadsereg megszállta, s a Szovjetunióhoz csatolta. Kelet itt előnyomult.

Ugyanez történt Erdélyben is. Az első világháború után Erdélyt és a Magyar Alföld keleti peremét megszálló Romániával egy ortodox keleti ország tolta ki határait nyugat felé. Kezdetben csak nemzeti, nyelvi dominancia-váltást előidézve a megszerzett politikai és katonai hatalom segítségével, ám a második világháború után az államhatalom a nyugati kereszténység minden egyházát kiméltlenül üldözte, elnyomta és visszaszorította. Ezt szenvedték el nemcsak a protestáns és római katolikus magyar és német egyházak, hanem egy tollvonással megszüntették a görög katolikus román egyházat. Jóllehet, éppen a görög katolikus egyház tanult papjaiban fogalmazódott meg a múlt század első felében a ma hivatalos román történelemszemlélet, a dáko-román kontinuitás elmélete. A görög katolikus egyház visszaállítása, működési feltételeinek biztosítása a többi katolikus és protestáns felekezettel együtt máig politikai vita tárgya Romániában.

A második világháború után Lengyelország határai is erősen megváltoztak, Kelet itt is területet nyert.

Közép-Európa népi vallásossága a nyugati és a keleti vallásosság mezsgyéjén alakult ki. Népi vallásosságnak tekintem a keresztény egyházak hivatalos vallásgyakorlatát, amely kiegészül a helyben talált kultuszok elemeivel. Ez tehát erősen szinkretikus, ám összetevői nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Jelenlétével kezdettől fogva számolnunk kell azért is, mert a krisztianizálás folyamata a társadalomban felülről lefelé történt. Azaz először az uralkodó családok, velük

párhuzamosan pedig a politikai, katonai és gazdasági hatalmat birtokló rétegek vették fel az új hitet. Lényegében hasonló folyamat játszódott le a reformáció idején is. E korból származik az a híres mondás: cuius regio, eius religio. A korábbi idők vallásgyakorlása nem szűnt meg egyik-napról a másikra, hanem hosszabb-rövidebb ideig élt, átalakult, s teret nyitott az egyházi és világi felsőbbségek tanításának.

A népi vallásosságnak ezért nincs felekezete. A népi vallásosságban a vallásos, a hívő ember lényegében azonos vagy hasonló módon reagál eseményekre, jelenségekre, kommunikál Istenével, vagy a közvetítő szentekkel. Ennek konkrét jelei azonban kor- és felekezet-specifikusak lehetnek. A népi vallásosságnak egyik legjellemzőbb jegye a vallási és a mágikus gondolkodás keveredése.

A nyugati és a dél-keleti népek krisztianizációjához képest megkésett folyamat azonban azt is jelenti, hogy térségünk bizonyos népeinél a népi vallásosság ideológiája és gyakorlata a történelmi időben tovább élt, mint másutt. E tény még a reformációban való részvételnél is szerepet játszhatott. Magyarországon biztosan. Napjainkig az a hatása, hogy az un. nemzeti gondolatnak inkább a protestánsok a képviselői (nálunk elsősorban a reformátusok) a képviselői, dominanciájuk kézzelfogható. A kálvinista körökből kiindulva nemzeti identitást erősítő összetevő elemként jelenhet meg az új-pogányság: a kereszténység előtti vallási képzetek rekonstruálásának igénye. Ezzel egy sajátos és egyedi nemzeti jelképtárat akarnak megalkotni, s alkalmazni a nemzeti érdekek kifejezésére. Ez Magyarországon elsősorban Amerika-ellenes, míg Lengyelországban és a Batli államokban oroszellenes élő gondolat. Nálunk ilyen az ősi magyar samanizmus emlékeinek, a kereszténységre át nem tért magyarok viseletének, foglaltoskodásainak újrakonstruált kultusza. A neo-samanizmus megjelent a skandináv országokban is. A neo-pogányságban megfogalmazódik egy Európa-kritika is.

A kereszténység Kelet felé terjedésével egy új világi kultúra is megjelent a térségben. Hordozója és képviselője az egyház volt. Ez nemzetközi jellegű kultúra volt, amely a latin nyelvűség segítségével egységesítette a keresztény országokat. Megjelentek a plébániai, a káptalani és a kolostori iskolák. E latin nyelvűséghez és írásbeliséghez kötött műveltség hordozói sokáig a papok voltak. Megjelentek a térségben a szerzetes rendek is. A krisztianizáció kezdetén ők képviselték a tudományt, kolostori évkönyveikben ők jegyezték fel a kor fontosabbnak vélt eseményeit. Rajtuk keresztül terjedt el Közép-Európa térségében számos fontos földművelő eszköz és termelő eljárás, meghonosítói voltak a kertgazdálkodásnak. A szerzetesrendek az újkor századaiban számos lelkeségi mozgalmat működtettek, amelyek részben előképei voltak a polgári egyesületi szerveződéseknek, részben pedig – főleg a 19. században – azok hatására is megerősödtek. Ebben a műveltségben alakult ki az egyetem gondolata, s jelentek meg az egyetemek előbb Nyugaton, majd a Közép-Európai országokban is.

A keleti szerzetesség egységibb volt. Itt nem következett be az a nagy funkcionális tagolódás, mint a nyugati kereszténységben. Az egyetlen rendi forma Nagy Szent Vazul/Bazil szabályzatát (reguláját) (4. század) követte. A kereszténység életformának és tudománynak voltak ők is képviselői, ám az évszázadok alatt

mind a kolostori élet, mind a bennük művelt tudományok színvonala alábbszállt. A szerzetesek résztvettek a missziós munkában, lelkipásztori feladatokat láttak el. Az ortodoxiát követő népek kultúrája sokkal inkább egyházas volt az első századokban, hiszen a 11. századra kialakult szent liturgiájukat nemzeti nyelven, népnyelven végezték, a hívek aktív bekapcsolásával. A keleti liturgián keresztül terjedt el az orgona, mint hangszer Nyugaton is. A képrombolás (iconoclasmus) évszázada (8. század) után a 11. századra kialakult a liturgia végzésének színhelye az iconostasionnal együtt, amely az egyes ortodox régiókban (pl. Oroszország, Balkán) sajátos formát nyert. Kialakult a keleti templomépítészet szabálya is: a kupolás bazilika formájú templom, amely az erős hagyományörzés miatt alig változott az évszázadok során.

Az ortodoxiában nagyon erős a Mária-tisztelet. Megvan a búcsújárás jelensége is, ám ennek kiváltó oka más, mint a nyugati kereszténységben. Itt a bizánci hagyományokon nyugvó képtisztelet, ott pedig az évszázadok során kialakult indulgencia-tan. A nagy búcsújáró helyeket és zarándokútvonalakat az európai keresztény kultúra vázának tekinthetjük. A nemzetközi jelentőségű búcsújáró helyeken, mint Aachen, Santiago de Compostela, Róma a keresztény európai összetartozás érzését élhette át minden zarándok.

Közép-Európa számos búcsújáró helye közül három vált nemzetközileg is jelentőssé. Az egyik az ausztriai Mariazell, amely az osztrákok, a déli és nyugati szláv népek (szlovén, horvát, cseh, szlovák) és a magyarok közös kegyhelye mind a mai napig. Czestochowa Lengyelországban a 16. századtól lengyel nemzeti kegyhely lett. Dominanciája mára nemzetközivé vált. A görög katolikus világnak Máriapócs (Kelet-Magyarország) a legnagyobb kegyhelye. Vonzáskörzetéhez tartoznak a görög katolikus ruszinok, románok és a térség római katolikus népei is: szlovákok, magyarok, lengyelek, németek.

A középkori vallásosság sok eleme a barokk korban újjáéledt. Nemcsak a búcsújárásban, hanem ennek jele az az archaikus imádságanyag, amelyet több országban, köztük Finnországban és Magyarországon az oralitásból rögzítettek. Ez az imádságanyag egy ferences szellemiségű, s az egész nyugati kereszténységre jellemző vallásosság, egy valamikor egységes keresztény Nyugat-Európa emléke.

Ezt az egységet bontotta meg a reformáció. Európa egyharmada protestánsná vált. A keresztény Európa egysége felbomlott. Vallási viszályok bontották meg időről-időre a békét és a társadalmakat. Figyelemre méltó, hogy ennek erőszakossága Közép-Európában nem volt olyan erős, mint Nyugat-Európában. Addig, amíg a protestáns egyházak Észak-Európában államegyházzá váltak, addig Közép-Európában egyfajta egyensúly alakult ki: az államok kénytelenek voltak elismerni a vallásszabadságot (Erdély, 1568 - tordai vallásbéke; Pozsony, 1608; Bécs, Diploma Leopoldinum stb.). Közép-Európa keleti régiójában a reformáció és az ellenreformáció, vagy másnéven katolikus reform révén egyensúlyi állapot alakult ki a felekezetek között, s ez vallási toleranciát eredményezett. A reformáció az ortodox egyházakban nem jelentkezett.

A reformáció számos, máig ható változást indított el Európában. A Biblia szabad értelmezéséből a szabad kutatás elve nőtt ki. Ez csakhamar a protestáns

egyházak további osztódásához vezetett. Az anyanyelvű iskolarendszer gyorsan bővült, az akkoriban feltalált könyvnyomtatás segítségével demokratizálódott, széleskörűvé vált az oktatás. A Róma fősége alól felszabadult nemzeti protestáns egyházak (államegyházak) a nemzeti gondolatnak, a nacionalizmusnak is képviselői lettek.

A reformáció ellenhatásaként megjelent katolikus reform, vagy ellenreformáció hasonló jelentőségű újításokat vezetett be a katolicizmusban. E változás legfontosabb képviselői a jezsuiták voltak. A katolikus iskolák jelentős fejlesztése mellett szorgalmazták az egyházi uniót, azaz a keleti keresztények és a latin rítusúak közösségét. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy az ortodoxok elismerték a pápa főségét, és sajátos rítusaik, liturgiájuk, szokásaik megtartásával megtértek a katolikus egyházba. A nyugati kereszténység expanziója azonban a 18. században megállt, sőt, átadta helyét az ortodoxia terjedésének.

Ez utóbbi a 20. század sajátos körülményei között tovább folytatódott. A legtöbb ú.n. szocialista országban ugyanis a római rítusú és a protestáns egyházak működését nagymértékben korlátozták, a görög katolikus, azaz egyesült egyházat pedig a szerzetesrendek működésével együtt (kivéve Lengyelországot és Magyarországot), egyszerűen betiltották, s re-uniózták az ortodox egyházzal. Az ortodox egyházak nemzeti egyházak lévén bizonyos nacionalista törekvéseikben még támaszai is voltak az ateista rendszereknek. Karélia, Bukovina, Galícia, Erdély, Bánság, Bácska mind olyan országok hatalma alá kerültek, amelyekben a keleti kereszténység a domináns, s amely fokozatosan visszaszorítja a kisebbségi vallási kultúrákat. Ezeket a területeket az ukrán, a román és a szerb ortodoxia, s balkáni kultúrája mára végképp leszakítani látszik Nyugat vallási és kulturális tömbjéről.

Napjainkban az Európai Unió törekvései bizonyos fokig a nyugati (latin rítusú, keresztény) kultúra utolsó erőfeszítései a középkorban kialakult, s az újkor elején rögzült keleti határainak stabilizálására. Ebbe a határzónába beletartozik Finnország, a balti országok, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Horvátország és Szlovénia. Ha mindez a jelenlegi tervek szerint bekövetkezik, akkor ezen a határon kívül rekedt katolikus vagy protestáns nemzetrészek Karéliában, Fehér-Oroszországban, Ukrajnában, Romániában és Szerbiában kívül rekednek és elvesznek a nyugati kereszténység és műveltség, s a nyelv-nemzet számára. Napjainknak ez Közép-Európa egyik problémája. Mindez pedig különösen érzékenyen érinthet bennünket magyarokat, hiszen nemzetünk mintegy egyharmada a 20. századi világháborúkat követő új országhatárok során más országok, más civilizációjú népek uralma alá került.

Rövid áttekintésem végén azt mondhatom, hogy egyházi és vallási tekintetben Közép-Európára jellemző egy időbeli megkésetttség, amelyet mind az államszervezésben, mind pedig az egyházszervezésben látunk, egy vallási és kulturális peremhelyzet, a nyugati és keleti kereszténység találkozási övezetében kialakult görög katolikus egyház és vallásosság, a katolikus és protestáns egyházak egyfajta egyensúlya, egy ezen alapuló vallási tolerancia, amely a zsidók tömeges életét is lehetővé tette hosszú történelmi időszakon keresztül. Úgy gondolom, Közép-Európa ezekkel a tapasztalataival és jellemzőivel gazdagítani tudja egész Európát.

Irodalom

BÁLINT Sándor- BARNÁ GÁBOR

1994 *Búcsújáró magyarok*. Budapest Conze, Werner

1993 *Ostmittel-Europa. Von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert*. Hrsg. und mit einem Nachwort von Klaus Zernack. 2. unveränderte Auflage. C.H. Beck Verlag, München.

GERGELY Jenő

1985 *A katolikus egyház Magyarországon 1944-1971*. Kossuth Kiadó, Budapest.

HANÁK Péter

1990 *Közép-Európa két koncepciója*. Regio, Kisebbségtudományi Szemle 1. 1990. január, 19-26.

HUNTINGTON, Samuel P.

1997 *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order*. Touchstone Books, Simon and Schuster, New York. (Magyar fordítás, Budapest, 1998.)

JAWORSKI, Rudolf

1990 A Közép-Európa-vita történeti dimenziói. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle* 2.. árpilis 1-18.

KLOCZOWSKI, Jerzy

1990 A mi Kelet-Közép-Európánk. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle* 4, december. 19-33.

KLOCZOWSKI, Jerzy - Lidia MÜLLEROWA - Jan SKARBK

1986 *Zarys dziejów katolickiego w Polsce*. Wyd. Znak, Kraków. (Magyar fordítás: A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, 1994.)

MAGOCSI, Paul ROBERT

1991 1989 és Kelet-Közép-Európa nemzeti kisebbségei. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle* 2. 98-107

MAGOCSI, Paul Robert

1997 The Birth of a New Nation, or the Return of an Old Problem? The Rusyns of East Central Europe. *Acta Ethnographica Hungarica Vol. 42. Ns. 1-2.* 119-138.

PIRIGYI István

1990 *A magyarországi görögkatolikusok története I-II*. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza.

RÓNAI, Andrew

1993 *Atlas of Central Europe*. Digital Facsimile Edition. Budapest.

SUTTNER, E.C.

1992 *Die Katholische Kirche in der Sowjetunion*. Würzburg, 1992. (Magyar fordítás: A katolikus egyház a Szovjetunióban. Budapest, 1994.)

SZAJNA, Thomas S.

1997 Ethnic Poles in Lithuania and Belarus: Current Situation and Migration Potential. *Acta Ethnographica Hungarica Vol. 42. Ns. 1-2.* 81-102.

SZÁNTÓ Konrád

1985-1987 *A katolikus egyház története I-II*. Budapest

SZŰCS Jenő

1983 *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest

1985 *Le trois Europes*. Paris